

ГЕНЕЗА МЕТИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

GENESIS OF THE MEANS OF CRIMINAL-LEGAL REACTION MEASURES: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS

Філей Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету*

Запорізького національного технічного університету

Стаття присвячена висвітленню генези такої філософсько-правової категорії, як «покарання». Проаналізовано підходи різних вчених щодо мети заходів кримінально-правового реагування. Автор акцентує на генетичній природі самої ідеї покарання.

Ключові слова: покарання, злочин, правові звичаї, помста, залякування, запобігання.

Стаття посвящена освещению генезиса такой философско-правовой категории, как «наказание». Проанализированы подходы различных ученых к цели мер уголовно-правового реагирования. Автор акцентирует внимание на генетической природе самой идеи наказания.

Ключевые слова: наказание, преступление, правовые обычаи, месть, запугивание, предотвращение.

The article is devoted to highlighting the genesis of such a philosophical and legal category as “punishment”. Analyzed the approaches of various scientists to the goal of measures of criminal law response. The author focuses on the genetic nature of the idea of punishment.

Key words: punishment, crime, legal traditions, revenge, intimidation, prevention.

Загальновідомо, що основні проблеми кримінального права концентруються навколо злочину і покарання. Проте, для того щоб з'ясувати, як карати, необхідно з'ясувати, навіщо (з якою метою) карати (застосовувати заходи кримінально-правового реагування). Зрозуміло, що без філософсько-правового аспекту дослідження цього явища буде не просто неповним, а взагалі неможливим. Філософія, безумовно, допоможе виробити сучасну систему заходів кримінально-правового реагування.

Злочин – це зло для суспільства, покарання – це зло для злочинця. Постає питання, чи завжди необхідно застосовувати зло до злочинця і якщо необхідно, то якою мірою, що взагалі таке міра заходів кримінально-правового реагування, як її зважити. І «міра» – це не стільки математична, скільки філософська категорія.

Певні аспекти інститутів кримінальної відповідальності та покарання розглядалися у наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Г.З. Анашкіна, В.В. Антипова, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, М.О. Беляєва, І.Г. Богатирьова, Я.М. Брайніна, І.М. Гальперіна, В.В. Голіні, В.К. Гришука, Т.А. Денисової, М.Д. Дурманова, В.К. Дуюнова, О.І. Зубкова, І.І. Карпеця, М.І. Ковальова, О.М. Костенка, В.А. Ломаки, М.І. Мельника, Ю.Б. Мельникової, В.С. Мінської, О.С. Міхліна, А.А. Музики, І.С. Ноя, В.І. Осадчого, А.А. Піонтовського, С.В. Полубинської, О.Л. Ременсона, В.В. Скибицького, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.П. Тихого, Ю.М. Ткачевського, В.М. Трубникова, В.О. Тулякова, Г.А. Туманова, В.І. Тютюгіна, Є.В. Фесенка, І.Я. Фойницького, П.Л. Фріса, В.М. Хомича, М.Д. Шаргородського, С.С. Яценка.

Учені розглядали, як правило, загальні питання встановлення покарання. Водночас досліджень, присвячених безпосередньо філософсько-правовому аспекту генези мети заходів кримінально-правового реагування, небагато.

Важливо визначити генетичну природу самої ідеї покарання, реконструювати сутність правових звичаїв у суспільстві, які, безперечно, старші правових текстів. Вивчення минулого може і має служити засобом для того, щоб зрозуміти сьогодення і передбачати майбутнє і на основі цього осмислити розвиток науки як цілеспрямований історичний процес.

Право виникає не на «порожньому місці» і не одномоментно. Так, О.А. Биков стверджував, що помилково вважати закон причиною, яка породжує існування в людському суспільстві такого явища, як покарання злочинців. Покарання з'являється багаті раніше за позитивний закон, а тому і причину, що породжує це явище, не можна бачити в законі, а треба шукати глибше, у самій природі суспільства. Очевидно, що закон не породжує це явище, а тільки нормує його [1, с. 8]. У всіх народів і за всіх часів із першими ж зачатками організованого співжиття з'являється і покарання [2, с. 19].

В.А. Бачинін звертає увагу на те, що застосування каральних засобів належить до числа найдавніших соціальних практик, які здавна й усюди використовувалися на всіх історичних етапах розвитку цивілізації, а інтенсивність самих покарань залежить від рівня цивілізованості суспільства [3, с. 527]. В. Златарева стверджувала, що якщо з історії якого-небудь народу не відомо нічого, крім покарань, то тільки по них можна визначити етичний і інтелектуальний ступінь розвитку суспільства [4, с. 7].

Ще в первісну епоху люди вчиняли дії, які у наш час асоціюються зі злочинами. Звичайно, права у той час не було, отже, не було і кримінального покарання, але це не означає, що за ці девіантні дії не наставала ніяка каральна реакція. Так, будь-які провини в первісному суспільстві являли собою «образу» незалежно від їх форми, змісту і матеріального характеру, а захисною реакцією на образу була помста, що виявлялась у всіх випадках порушення недоторканності людини. Однак, на думку М.А. Чельцов-Бебутова, у первісному суспільстві не було приватної власності, а отже, не було і крадіжок. Кожен міг брати і брав те, що йому потрібно. Не було майнових угод – не було і майнових обманів, шахрайств, привласнення [5, с. 5].

Із цим ствердженням можна погодитися лише в частині відносин між членами кровноспорідненої групи. Однак завдання збитків членам іншої групи відразу ж встановлювало особливий стан ворожнечі між групами – помсту. Іноді помста переростала у боротьбу двох груп, що супроводжувалася взаємним пограбуванням і знищенням майна.

У первісну епоху люди, які не належали до замкнутого кровноспорідненого кола, не індивідуалізувалися й асоціювалися з усією групою. З іншого боку, скривджена група просто не могла персонально знати тих людей, котрі скоїли це посягання, і, керуючись зовнішніми ознаками, визначала якою групою сусідів вчинений напад. Отже, конфлікти відбувалися між групами, а не між окремими індивідами.

Помста в ті часи розглядалась як одна з форм реалізації справедливості. Але, витримавши небезпеку і відбивши ворога, необхідно було попередити нові посягання, вселивши в супротивника страх і повагу до сили й здатності до самозахисту цієї кровноспорідненої групи. З часом «завдяки поліпшенню засобів виробництва зростає продуктивність праці, з'являється додатковий продукт, що вплинуло на індивідуалізацію господарств. Як наслідок, відбувається розлад родової громади, натомість формується територіальна. Це створює умови для суттєвого обмеження впливу кровноспоріднених зв'язків, того підґрунтя, яке істотно підживлювало існування кровної помсти, на відносини між малими сім'ями» [6, с. 92].

Під впливом розвитку господарської діяльності, поруч з образою, яка ніколи не залишить людської психіки, виникає і поступово починає брати гору об'єктивна уява втрати певного блага, усвідомлення господарського збитку. Помста вже суперечить прагненню до господарського миру. Стан помсти паралізує господарське життя ворогуючих сторін. Психологічне підґрунтя помсти трансформується в помсту економічну. Мірою відплати є лише міра збитків, котрі були заподіяні деліктом. Тобто потерпіла сторона домагається позбавлення супротивника такого ж блага, яке було втрачене. Винна сторона найчастіше визнавала неминучість збитку і приймала помсту як належне. Після здійснення такої «дозованої» відплати між сторонами зазвичай налагоджувалися мирні і навіть дружні відносини.

Із розпадом групової солідарності змінюється ставлення до відповідальності всієї групи за дії її окремих членів. Відбувається персоналізація винного. Поступово в суспільстві виробляються правила, за порушення яких людина піддавалася з боку суспільства певному насильству. Покарання того, хто переступав ці правила, здійснювалося безпосередньо потерпілим і його родом. З'явився порядок видачі винного скривдженої стороні з метою попередження несприятливих наслідків для всієї групи. З подальшим ущільненням розселення людства уява про чужу групу як про єдине ціле руйнується, відбувається остаточна персоналізація винного і відмова від репресії чужій групі загалом.

Із розвитком господарських відносин примітивний принцип відновлення рівноваги, яку було порушено деліктом, переходить до ідеї безпосереднього і реального відшкодування збитку коштом винної сторони у формі придбання еквівалентного блага замість втраченого. Це здійснювалося або насильницьким шляхом, або в результаті добровільної угоди.

Ще однією умовою відміни кровної помсти є розвиток економічного ладу, який сприяв утворенню держав. Із розвитком обміну поступово впроваджується платіж як спеціальна економічна операція. Поява мінової одиниці давала змогу виразити цінність втраченого блага, оцінку шкоди. Спеціальні платіжні засоби дозволяли замість натурального способу покривати збитки іншими благами, котрі були еквівалентні цінності шкоди. Одні речі стають еквівалентом щодо інших речей. У подальшому задоволення потерпілого відбувалось за допомогою платіжних засобів. Поступово, у зв'язку з еволюцією платіжної одиниці, вироблялися певні тарифи різних компенсаційних платежів. Тобто сторона, яка заподіяла збитки, виплачує потерпілій стороні сталу загальноприйнятну ціну знищеного матеріального блага або ту частину вартості, на яку це благо внаслідок делікту зменшилося. Такі тарифи застосовувалися більшістю історичних народів. Так, Р.Л. Хачатуров зазначає, що відміна кровної помсти стає можливою не раніше, ніж речі набули характеру майна, що дало змогу використовувати їх як еквівалент спричиненої шкоди [7, с. 149].

У разі застосування принципу таліону виходили з об'єктивного зв'язку злочину і покарання: око за око, зуб за зуб. Відмова надалі від цього принципу в його чистому вигляді призвела до розриву цього об'єктивного зв'язку і пошуків умовних еквівалентів протиправної поведінки. Отже, період приватної помсти трансформується у період композицій.

З утворенням держав з'являються і перші джерела писаного права. Делікт у той час представляв, насамперед, заподіяння матеріальної шкоди, а завдання права зводилося до встановлення її розмірів, способів і форм компенсації. З того часу як чуже посягання перестає сприйматися тільки як примітивна «образу», склад злочину визначається виключно фактом і розміром матеріального збитку, пов'язаного з будь-якою поведінкою. В такий спосіб ідея злочину в примітивному праві зводилася до

заподіяння матеріальної шкоди. Правовідносини, які виникали з делікту, склалися з обов'язку відшкодувати заподіяний збиток тими чи іншими засобами. Звідси беруть своє походження ідеї вини і кримінального покарання [8, с. 117–118, 132]. Метою таких видів примусу, як таліон і композиції, було задоволення потерпілого. З появою державних утворень ця мета досягалася через органи державної влади.

Найважливішою і найціннішою пам'яткою історії українського права князівського періоду треба вважати «Руську Правду», яка в правничій творчості нашої держави посідає значне місце. Провідним видом покарання за часів Київської Русі було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь князя («продаж»), а інша як компенсація за заподіяні злочином збитки йшла потерпілій стороні («урок»). Сплата кримінального штрафу стала наслідком виникнення державної влади, яка зацікавлена в одержанні додаткових прибутків, крім винагороди потерпілій стороні. Ще однією метою кримінального покарання, окрім відшкодування шкоди, було поповнення державної скарбниці, що зумовлювалося фінансовим зиском державної влади. У першій половині XI ст. зникає помста, застосування якої повністю забороняється державною владою.

Отже, у давньоукраїнському кримінальному праві були відсутні залякуючі види покарань. На думку С.В. Кудіна, «подібне стало наслідком гуманістичних поглядів законодавця на проблеми виключної цінності людського життя, недоторканості особи, поваги до особистості тощо» [9, с. 142], чого, на нашу думку, так не вистачає сучасним законодавцям. У процесі укладення «Руської Правди» бралися до уваги гуманістичні та демократичні погляди, які мали своє поширення серед широких верств суспільства. Тому замість залякування, запровадження суворого покарання застосовувався кримінальний штраф, розмір якого визначав міру спокутуваного гріха, міру «поновлення» справедливості.

Положення «Руської Правди» яскраво відбилися на всіх пам'ятках литовського періоду нашої історії, а також вплинули свого часу на правничий розвиток суміжних слов'янських народів. Правонаступницею Київської Русі стає Литовсько-Руська держава. Продовжує активно розвиватися й правова думка. На території України, крім «Руської Правди», діяло польське та литовське кримінальне законодавство: Судебник Великого князя Казимира 1468 р., а також Литовські

Статути 1529 р. – «Старий», 1566 р. – «Волинський», 1588 р. – «Новий» та інші нормативні акти.

Під впливом іноземної правової думки з виданням кожної нової редакції Литовських Статутів змінюється й мета покарання. На перший план у XV–XVI ст. висувається публічна відплата злочинцеві та його залякування, з'являється мета виправлення, а поповнення державної скарбниці й задоволення потерпілого поступово втрачають свою значимість. Задля досягнення основної мети – залякування – змінюються по висхідній також види покарань. Оскільки цієї мети не можна було досягти завдяки грошовим стягненням, які домінували в «Руській Правді» та певною мірою збереглися в I редакції Литовського Статуту, то збільшується кількість фізичних покарань. Поступово чільне місце серед них займає смертна кара. Вона вже існувала як вид покарання в Судебнику Казимира, а до Литовських Статутів були реципіювані такі види смертної кари, як повішення, спалення, четвертування, посадження на кіл, смерть під час тортур, утоплення. Кількість санкцій із цим видом покарання значно збільшується.

У Литовських Статутах застосовувалися санкції з тілесними покараннями, з'явилися калічицькі види тілесних покарань: биття киями, дубцями біля ганебного стовпа, відрізання рук, ніг, язика, інших частин тіла. Наприкінці XV – XVI ст. відбувається становлення покарання у вигляді позбавлення волі.

У додержавному суспільстві реакцією на образ був помста. Під впливом розвитку господарської діяльності психологічне підґрунтя помсти трансформується в помсту економічну. У зв'язку з еволюцією платіжної одиниці вироблялися визначені тарифи компенсаційних платежів. Період приватної помсти трансформується у період композиції. Завдання права зводилося до встановлення розмірів, способів і форм компенсації заподіяної шкоди. З появою державних утворень мета задоволення потерпілого досягалася через органи державної влади. Ще однією метою кримінального покарання, окрім відшкодування шкоди, стає поповнення державної скарбниці.

На перший план у XV – XVI ст. висувається публічна відплата злочинцеві та його залякування, змінюються і види покарань (із грошових стягнень до фізичних покарань – смертної кари). З часом відбувається гуманізація кримінальної політики, а покарання пом'якшуються. З'являється мета запобігання новим злочинам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Быков О.А. Главные основания, обуславливающие размер уголовного наказания. Тифлис: Издание Кавказского юридического общества, 1894. 77с.
2. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. В 2-х томах. Т.2. М.: Наука, 1994. 393 с.
3. Бачинин В.А. Философия права и преступления. Х.: Фолио, 1999. 607с.
4. Златарева В. Наказание и осигурительны мерки: дис... докт. права Софийского ун-та. Пловдив, 1931. 88 с.
5. Чельцов-Бebutov М.А. Преступления и наказания в истории и в советском праве. Х.: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. 111 с.
6. Кудин С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2001. 226 с.
7. Хачатуров Р.Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. Иркутск: Иркутский гос. ун-т, 1974. 184с.
8. Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. М.- Л.: Гос. изд-во, 1925. 140 с.
9. Кудин С.В. Поняття кримінального штрафу за Руською правдою та Литовським Статутом. Право України. 2000. № 11. С. 141–144.